

מבט על, גיליון 1162, 16 באפריל 2019

הטלטלה בצפון אפריקה משקפת חזונות מתחרים לסדר שלאחר האביב הערבי

שרה פוייר

לאור מה שנראה כתבוסת ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש), האטה במלחמת האזרחים בסוריה וחזרת הריבונות המדינתית בעיראק, דומה שהמזרח התיכון צועד לקראת התייצבות יחסית, גם אם מתוחה. צפון אפריקה, לעומת זאת, חווה בשבועות האחרונים תסיסה גוברת המזכירה את ימי 'האביב הערבי' הראשונים, שמונה שנים לאחר פרוץ המחאות הראשונות שאזור זה. אף כי לכאורה אין קשר בין האירועים, סילוקם של הרודנים הוותיקים באלג'יריה ובסודאן, לצד עלייתו של מנהיג כוחני השואף לשלוט בלוב, מלמדים על קיומם של חזונות מתחרים לסדר שלאחר האביב הערבי - סדר שגורלו אינו ברור עדיין.

ב-2 באפריל הגיש נשיא אלג'יריה עבד-אל עזיז בוטפליקה בן ה-82 את התפטרותו, במהלך שהיה ניצחון אדיר לתנועת המחאה שפרצה שישה שבועות קודם לכן וכוונה נגד תקופת כהונתו החמישית במספר. יומיים לאחר מכן פתח ח'ליפה חפטר, מנהיג שמאגד תחתיו את המיליציות במזרח לוב, במתקפה צבאית על בירת המדינה טריפולי, במטרה להשתלט עליה ולהעביר לידיה את השלטון מידי הממשלה הבינלאומית המוכרת, שמכהנת שם מאז 2016. ב-11 באפריל הכריז שר ההגנה הסודאני עוואד אבן עוף כי צבא סודאן הדיח מכיסאו את נשיא המדינה מזה כמעט שלושים שנה, עומר אל-בשיר, לאחר חודשים של מחאות עממיות נגד המשטר, ויפקח על תקופת מעבר של שנתיים. הכיוונים שאליהם פנו אלג'יריה, לוב וסודאן בשמונה השנים האחרונות שונים מאוד זה מזה, והם משקפים את הייחודיות של ההיסטוריה העכשווית של כל מדינה ומדינה. עם זאת, על כל ניסיון להעריך את הדרמות הנוכחיות המתרחשות במדינות שכנות אלה לקחת בחשבון שהן הדמיון והן השוני בין האירועים משקפים חזונות מתחרים של הסדר בעידן שלאחר האביב הערבי - סדר שעתידו עדיין אינו ברור.

גורמים מעוררים קשורים

מהירות סילוקו של בוטפליקה, הודעתו הנועזת של חפטר וכן עזיבתו של מנהיג כה יציב כבשיר, שעד לפני זמן לא רב לא הייתה עולה על הדעת - תפסו פרשנים ומשקיפים בהפתעה, אך הגורמים לכל שלוש ההתפתחויות היו ידועים היטב.

באלג'יריה צמחה בסוף חודש פברואר תנועת מחאה ללא יד מכוונת, ככל שהתברר כי בוטפליקה יציג את מועמדותו לכהונה חמישית בת חמש שנים, למרות שעבר שבץ ב-2013 ומאז נעלם למדי מעין הציבור. עד לסבב הבחירות הנוכחי, בוטפליקה עצמו נשאר פופולרי, בין השאר בשל מעורבותו במאבק נגד הקולוניאליזם הצרפתי בשנות החמישים ובשל תרומתו להוצאת המדינה ממלחמת האזרחים ההרסנית מאז כניסתו לתפקיד ב-1999. תקופת כהונתו התאפיינה גם בצמיחה כלכלית יציבה והוצאות תקציביות כבדות, שנשענו על עלייה של כמעט 15 שנה במחירי

הנפט - ברכה למדינה שכלכלתה המשיכה להישען על יצוא נפט. זיכרונות טראומטיים ממלחמת האזרחים, בשילוב הסתמכות המדינה על כיסיה העמוקים כדי למנוע מראש תסיסה חברתית, סייעו להסביר כיצד אלג'יריה הצליחה לחמוק מטלטלת 2011 כמעט ללא פגע. אבל אוכלוסייה שהופכת יותר ויותר צעירה (מעל 60 אחוזים מתוך 42 מיליון תושבי המדינה הם מתחת לגיל 30) והצניחה שנרשמה ב- 2014 במחירי הנפט החלישו את ההרתעה מפני מחאה. האפשרות שמנהיג המרותק לכיסא גלגלים וקולו לא נשמע ישמור על כוחו גם ב-2019 התגלתה כקש האחרון למאות אלפי אלג'יראים, שיצאו לרחובות בפברואר ומארכ בדרישה לבטל את מועמדותו.

היקף ההפגנות תפס את המשטר לא מוכן. תחילה הוא הציע שורת ויתורים, בכללם הבטחה כי בוטפליקה לא יתמודד שוב לנשיאות, הובלת תהליך מעבר לתיקון החוקה ולהיערכות לבחירות חדשות, ושני חילופים בקבינט. ראש המטה הכללי, אחמד גיד סאלח, אף הציע ב-26 במארכ להפעיל את סעיף 102 לחוקה, המתווה הליך להכרזה על הנשיאות כבטלה. אבל עם כל שבוע חולף, דרישות המפגינים גדלו והויתורים המוצעים לא סיפקו אותם. הודעת ה-2 באפריל בדבר התפטרותו של בוטפליקה אך זירזה את העזיבה שאלג'יראים רבים העריכו כבר זה זמן, שכך או אחרת, זמנה הגיע.

בשנים האחרונות קיבלה ביטוי גם שאיפתו של חפטר להרחיב את שליטתו על לוב כולה. בזמן שהמדינה מתאוששת ממלחמת האזרחים הקצרה שניהלו שתי קואליציות רחבות של מיליציות יריבות ב-2015, חפטר צבר בהדרגה בולטות כמנהיג 'צבא הלאום של לוב'. מדובר בארגון שקיבץ מיליציות שונות (לרבות כאלה המורכבות מסלפים בלבד), התבסס בחצי המזרחי של המדינה ונקשר רשמית לבית הנבחרים בטוברוק - אחת משתי הממשלות היריבות של לוב. תביעתו של חפטר להגמוניה זכתה לסיוע של כמה שחקנים זרים שונים, וביניהם רוסיה, מצרים, איחוד האמירויות הערביות ולאחרונה גם צרפת וערב הסעודית - וכל זאת חרף אמברגו הנשק על המדינה שהטיל האו"ם (אם כי לוב שאחרי עידן קדאפי מוצפת בנשק). אלא שעליותו של חפטר התרחשה במקביל להסכם שהושג בתיווך האו"ם ואשר בסוף 2015 הביא להקמת ממשלת ההסכמה הלאומית (GNA) בטריפולי. ממשלת ההסכמה הלאומית נאבקה על מנת לבסס שליטה ולגיטימיות גם מעבר לאזור הבירה, כשהיא מסתמכת על בריתות עם מיליציות שונות בחלק המערבי של המדינה.

מאז 2012 מתקיימות שיחות בחסות האו"ם, ששיקפו אומץ רב אך כשלו שוב ושוב לאחד את הפלגים הפוליטיים במדינה. על פי ההצעה האחרונה שעלתה, צפויה הייתה להיערך בלוב ועידה לאומית בתאריכים 14-16 באפריל במטרה להניח את התשתית לבחירות. ואכן, מזכ"ל האו"ם, אנטוניו גוטרש, שהה בטריפולי כחלק מההכנות לוועידה בדיוק ביום שבו הודיע חפטר כי חייליו ישתלטו על עיר הבירה. העיתוי עשוי לשקף ניסיון לחלץ יותר הישגים בוועידה, ואנשי האו"ם כבר דחו את מועדה. בנוסף, בשבועות האחרונים שטפו כוחותיו של חפטר את האזורים הדרומיים של הארץ (המאוכלסים בדלילות) והשתלטו על מתקני נפט מרכזיים. ייתכן שחפטר חש חזק דיו לנסות לכבוש את טריפולי בזכות הישגים אלה. בשנים האחרונות אלג'יריה עודדה את השיחות בין הפלגים הלוביים היריבים וקראה לחפטר להימנע מהתקפות, אולם התעלמותה מעניינים פנימיים ככל הנראה תרמה לכך שחפטר יראה בזאת פתח לנצל הזדמנות. יהא אשר יהא הרציונל שמעבר לעיתוי המהלך של חפטר, המבצע עצמו היה צפוי זה זמן רב וההסלמה כבר גרמה למעלה מ-120 הרוגים בבירה וסביבתה.

בסודאן, הדחתו של בשיר הגיעה בתום ארבעה חודשים של מחאות שפרצו במקורן סביב עליית מחירי הלחם, אך נתפסות כמשקפות את מצבה הכלכלי הגרוע של האוכלוסייה. סודאן מונה 43 מיליון תושבים (מתוכם קרוב ל-60 אחוזים מתחת לגיל 24). ההתנתקות מדרום סודאן ב-2011 גרמה לכך ששלושה רבעים משדות הנפט שעליהם הסתמכה להכנסתה נגרעו ממנה. עליית האינפלציה ומחסור חמור במזומנים הביא לפרוץ הסבבים הראשונים של המחאות, תחילה ב-2013 ושוב ב-2016. אלה נתקלו בזמנו בתגובה חריפה מצד מנגנוני הביטחון של המשטר וגבו כמה מאות קורבנות. גם הפעם לא היסס המשטר להשתמש בכוח נגד המפגינים ולמרות זאת הם התרבו לכדי מאות אלפים והפכו את מה שנראה בהתחלה כמחאה על רקע כלכלי להתגייסות התובעת שינוי פוליטי. לנוכח התגייסות זו, נראה כי בכירי הצבא - שרובם היו קשורים קשר הדוק לבשיר - הגיעו למסקנה כי לא יוכלו עוד לשלוט במצב בשליטה כל עוד בשיר בשלטון.

בעיות היסוד וחזונות מתחרים

המשותף להתרחשויות באלג'יריה, לוב וסודאן הוא היותן מאבק מהותי על החוזה החברתי שביסוד היחסים בין שליטי המדינות לבין אזרחיהם. במשך עשרות שנים, ההנחה הייתה שהעסקה הבסיסית בין המדינה לאזרחיה כוללת מתן שירותים, בעיקר הודות להכנסות שמקורן במכירת נפט וגז, וזאת בתמורה להסכמה חברתית עם מערכת פוליטית מדכאת בעיקרה. עסקה זו התמוטטה בעשור האחרון אך לא הוחלפה בחדשה והותירה בלי מענה אוכלוסיות שהולכות ונעשות צעירות, סובלות מאבטלה גבוהה ומהרעה בעוני. על רקע זה גם צמחה כלכלה שחורה. כל אלה, נוסף למוסדות ממלכתיים שבריריים או נעדרים לחלוטין, הם תנאים מוכרים ברוב מדינות ערב בסביבה שלאחר האביב הערבי. תנועות המחאה באלג'יריה ובסודאן מחד גיסא, וכוחו העולה של חפז בלוב מאידך גיסא, מציעים חזונות מתחרים ביחס לכיוון המאבק, שהוא עמוק מכפי שנראה. לפי הנוסחאות של אלג'יריה וסודאן, ההתקוממות העממית דוחפת לליברליזציה פוליטית. לפי המודל הלובי, היא מעלה דמות צבאית המבקשת להשיג דומיננטיות ולהחזיר על כנו את הסדר המזכיר את ימי המדינה טרום 2011.

בפני שלוש המדינות ניצבים מכשולים ניכרים. ההמונים באלג'יריה נתנו ביטוי ברור לדרישתם להפיל את המארג המושחת של אינטרסים פוליטיים וכלכליים השולט בארצם, אך כלל לא ברור שהצבא - שנותר כוח דומיננטי אך פופולרי יחסית - מתכוון לאפשר את אותו סוג של שינוי גורף שהמפגינים מחפשים. גיד סאלח עצמו נכלל עתה בין השמות שהמפגינים תובעים את סילוקם מהזירה, ואף כי הבחירות לנשיאות נקבעו ל-4 ביולי, קשה לראות איזו דמות מהאופוזיציה יכולה להגיש כדי לאחד סביבה את הכוחות הדוחפים לשינוי. בסודאן התקבלה הדחת בשיר בשמחה על ידי המפגינים, אך הכרזת הצבא על מועצה המופקדת על ניהול המעבר עלולה להסתכס בביסוס השלטון הצבאי במקום מצב שיאפשר נקיטת צעדים לקראת רפורמה עמוקה יותר במערכת. חפז מצדו עשוי ליהנות מתמיכתם של שחקנים בינלאומיים מרכזיים, אך ניצב בפני התנגדות עזה מצד חלק גדול של האוכלוסייה הלובית וספק אם כוחותיו מאומנים ומצוידים מספיק כדי להכניע את הבירה. השבועות הבאים יהיו מכריעים לכל שלוש הזירות הצפון אפריקאיות, הגם שהמאבק הרחב על קווי המתאר של הסדר שלאחר האביב הערבי עדיין רחוק מסיום.